

BULGAR HACILARIN GÖZÜYLE 19. YÜZYILDA KUDÜS

JERUSALEM IN THE 19TH CENTURY THROUGH THE EYES OF BULGARIAN PILGRIMS

Hüseyin MEVSİM

Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Slav Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Bulgar Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı; e-posta: hmevsim@ankara.edu.tr; hmevsim@gmail.com

Makale Bilgisi

Türü: Araştırma makalesi
Gönderildiği tarih: 27 Mayıs 2023
Kabul edildiği tarih: 21 Temmuz 2023
Yayınlanma tarihi: 25 Aralık 2023

Article Info

Type: Research article
Date submitted: 27 May 2023
Date accepted: 21 July 2023
Date published: 25 December 2023

Anahtar Sözcükler

Bulgarlar; Kudüs; Ortodoksluk; Hac; Kutsal Kabir Kilisesi

Keywords

Bulgarians; Jerusalem; Orthodoxy; Pilgrimage; Church of the Holy Sepulcher

DOI

10.33171/dtcjournal.2023.63.2.6

Öz

Bulgarların Kudüs'le bağları 9. yüzyılın ortasında Hristiyanlığı kabul etmeleri süreciyle başlar. Daha sonraki yüzyıllarda Bulgar hükümdarlarının kutsal şehirde kiliselerin ve manastırların inşası için yardım sağlamaları; önemli bir ruhani, manevi ve kültür merkezine dönüşen Kudüs'e çok sayıda Bulgar din adamının yerleşmesi bu bağları daha da güçlendirir. Osmanlı unsuru olan Bulgarlar arasında hacın ve hacılığın 18. yüzyılda yaygınlaştığı ve artık dünyevi kişinin de bu manevi yolculuğun bütün sıkıntılarına katlandığı görülür. Bulgar, belirli maddi birikim sahibi olduktan sonra hacca gitme kararı alır, yol boyunca karşılaştacağı bütün zorlukları ve tehlikeleri bilmesine rağmen niyetinden vazgeçmez. Bulgar'ın hacca gitme motivasyonu dini olduğu gibi dünyevi gerekçelere de dayanır. Bir taraftan, Hristiyanlığın kutsal tarihinde geçen bütün yerleri ve mekânları görerek buralarda ibadet etmek amaçlanırken, diğer yandan da hacı olmanın toplum nezdinde kazandırdığı itibar ve ayrıcalık göz önünde bulundurulur. Hacı kelimesi adeta bir unvana dönüşür ve özellikle ticaretle uğraşan kişilere sosyal ilişkilerinde kolaylık sağlar. Kutsal Topraklara hacca giden bazı Bulgarlar daha sonra kara ve deniz yolculuklarını, Kudüs'ten edindikleri izlenimleri ve memlekette görkemli karşılanma sahnelerini kâğıda dökerler. Bu çalışmada, 19. yüzyıl ortalarında kutsal şehri hac amacıyla ziyaret eden dört Bulgar'ın tanıklıkları temelinde meşakkatli kara ve deniz yolculuğu, Kudüs'te yaşanan manevi heyecan ve ruhanilerin kaba tavırlarından kaynaklı hayal kırıklığı, hacın emniyeti için Osmanlı kolluk kuvvetlerinin oluşturduğu düzen gibi konular üzerinde durulmaktadır.

Abstract

The Bulgarians' ties to Jerusalem begin with their conversion to Christianity in the middle of the 9th century. In later centuries, the ties are strengthened by the facts that Bulgarian rulers provided assistance for the construction of churches and monasteries in the holy city and also that a large number of Bulgarian clergy settled in Jerusalem, which has turned into an important moral, spiritual and cultural center. It is seen that pilgrimage became widespread among the Bulgarians, who were Ottoman elements, in the 18th century, and now the worldly person endures all the troubles of this spiritual journey. The Bulgarian decides to go on pilgrimage after he has a certain amount of money, and he does not give up on his intention despite knowing all the difficulties and dangers he will face along the way. The Bulgarian's motivation to go on pilgrimage is based on religious as well as worldly reasons. On the one hand, it is aimed to see all the places and locations in the holy history of Christianity and to worship there, on the other hand, the prestige and privilege of being a pilgrim in the society are taken into consideration. The word pilgrim almost turns into a title and it provides convenience in social relations, especially for those who are engaged in trade. Some Bulgarians who made a pilgrimage to the Holy Land then write down their journeys by land and sea, their impressions of Jerusalem, and their glorious reception at home. In this study, on the basis of the testimonies of four Bulgarians who visited the holy city for pilgrimage in the mid-19th century, the grueling land and sea journeys, the spiritual excitement in Jerusalem and the disappointment caused by the rude behavior of the clergy, and the order created by the Ottoman law enforcement officers for the safety of the pilgrimage are discussed.

Giriş

Dokuzuncu yüzyılın ortalarına doğru Bizans kilisesinden Hristiyanlığı kabul etme yoluyla Ortodoks dünyasının ayrılmaz bir üyesi olan Bulgarların, Kudüs'e ve genel anlamda Kutsal Topraklara ilgisi daha o döneme dayanır. Yine o yıllarda, yeni kabul edilen dine hizmet etmesi amacıyla Kiril ile Metodiy kardeşler tarafından yaratılan ve bugün birinci kardeşin adıyla bilinen alfabeye yazılmaya başlanan Ortaçağ Bulgar edebiyatının bazı eserlerinde Hristiyanlığın doğduğu yer olan Kudüs'e yapılan seyahatlerin eleştirildiğine tanıklık edilir. Söz gelimi, "Beseda protiv bogomilite" (Bogomiller Aleyhinde Sohbet) başlıklı bir el yazmasında, 10. yüzyıl sonlarında sayıları iyice artan başıboş gezen din adamları yerilir: "*Bunlar uzak memleketlerde başıboş dolaşır ve dini yasaların emrettiği şekilde saçını sakalını kestirmezler; Kudüs'e, Roma'ya ve öteki şehirlere gider ve yeterince dolaştıktan sonra akılsız çabalarından pişmanlık duyarak evine dönerler*" (Kozma, 2007, s. 279).

Buna rağmen, Bulgarların Kutsal Topraklara olan ilgisinin gittikçe arttığı, orada bulunan manastırların ve kiliselerin bakımı için maddi destek sağlandığı, hatta bazı yabancı seyahatçilerin notlarından 12. yüzyılda Kudüs'te Bulgar dini kurumların tesis edildiği anlaşılır (Gyurova ve Danova, 1995, s. 8). Bizans hâkimiyeti döneminde (1018-1186) Bulgarların kutsal şehre yaptığı seyahatlerle ilgili somut veriler bulunmazken, 14. yüzyılın ortalarına doğru Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan Yarımadası'na geçerek kısa sürede bu coğrafyada üzerindeki topraklarını genişletmesi, birçok ruhaninin, dini olmanın ötesinde manevi ve edebi merkeze dönüşen Kudüs'e yöneldiğine dair tanıklıklara rastlanır. Söz gelimi, 15. yüzyıl başlarında yaşamış olan Bulgar yazarı Konstantin Kosteneçki "Pätuvane po Palestina" (Filistin'de Seyahat) başlıklı el yazmasında kutsal şehre eğitim amacıyla gittiğini belirtir (Mevsim, 2006, s. 33). Yine o yıllarda, Balkan devletlerinin hükümdarları veya üst düzey görevliler Filistin topraklarında kilise ve manastır yapılması için yardım sağlayarak orada dini cemaatlerin oluşmasına ve gelişmesine öncülük ederler. 15., 16., 17. ve 18. yüzyıllarda Kutsal Toprakları ziyaret eden yüzlerce Bulgar'ın adı, kilise ve manastır kayıtlarına düşülür.

Bulgar toplumunda hac olgusunun özellikle 18. yüzyılda yaygınlaştığı ve artık sadece kilise görevlilerinin değil, dünyevi kişilerin de bu manevi yolculuğun bütün sıkıntılarına katlandıkları gözlemlenir. Bulgar'ın hacca belirli maddi birikim sahibi olduktan sonra, bütün uğraşlarını bir yana bırakarak gittiği görülür. Hacı adayı, yol boyunca karşılaşacağı bütün zorlukları, birçok kişinin denizde fırtınaya yakalanarak veya soyguncu saldırısına uğrayarak öldüğünü çok iyi bilmesine rağmen, Kudüs

macerasını göze almaktan çekinmez. Asayiş açısından Balkanlar'ın en güvensiz zamanlarında, söz gelimi 18. yüzyıl sonuna denk gelen dağlı isyanları döneminde de, hac yolculuğunun kesilmediği, ayrıca bunun çeşitli yöntemlerle Kudüs Patrikhanesi tarafından teşvik edildiği bilinir. Sıkça Bulgar topraklarında bu amaç doğrultusunda faaliyetlerde bulunan papazlara rastlanır, hakkında anlatılan efsanelerle Kudüs gizemli bir havaya büründürülür.

Bulgar hacılığını ayrıntıyla araştıran bilim insanlarına göre, 16.-18. yüzyıllarda hac, Hristiyanlığın tapınma şekillerinden biri hâline gelir; ibadetten manevi arınma eylemi çıkartılarak kişiselleştirilen ve maddileştirilen kutsiyetle (azizin kabri, ikonalar, nesnelere vs.) temas ön plana çıkar (Gyurova ve Danova, 1995, s. 12). Hacda ana babalar kendi ve çocuklarının sağlığı ve uzun ömrü, ruhlarının arınması ve kurtuluşu, başarı ve bereket, hatta evcil hayvanları için dua eder veya dua edilmesi için para, zirai veya zanaat ürünleri bağışlarlar. Birçoğu kilise ve manastır inşa edilmesi, kutsal metinlerin kopya yoluyla çoğaltılması, ikona oyulması veya haçların yaldızlanması için bağışta bulunurlar. Bazı hacı adayları Kudüs'e, Aynaroz Yarımadası'na veya Rila Manastırı'na bağışta bulunma, payını verme ve bedel ödeme yoluyla günahlarından arınmak amacıyla giderler.

Bulgar hacı, sağlığı için dua etmeleri ricasıyla papazlara verdiği bedeli büyük gururla belirtir, hatta bu meblağ ticari deftere işlenir veya kayıt edilir. İnsanoğluna hâkim kem güçlerden bedel karşılığı arınma şekli olarak değerlendirilince, hacılığın, Ortaçağın son ışması olduğu görülür. Bu anlamda, Bulgar hacılığının gelişiminde bir aykırılık gözlenir, zira Batı Avrupa'da Kudüs ziyareti Ortaçağdan sonra kalkarken, Bulgar topraklarında yeni canlanmaya başlayan bir ritüel hâline dönüşür.

Bulgar'ı hacca özendiren etkenler arasında, kendine bazı haklar ve ayrıcalıklar sağlatma çabasının yanı sıra, İslâm'ın hâkim din olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslümanlar nezdinde itibar kazanma hedefi de bulunur. Hacı unvanı Bulgar'a toplumsal itibar ve Avrupa'daki baronluk veya İngiltere'deki sir ve lady unvanları gibi asalet kazandırır: "*Kahire'deki Arap ve Buharalı benim menşeyimi ve milletimi bilmez, ama hacı olduğumu anlayınca bana başka gözle bakar*" (Macarov, 2014, s. 19), diye itiraf eder bir hacı adayı. Bulgar Aydınlanmasının önemli kişiliklerinden olan Vasil Aprilov (1789-1847) da bu hususu şöyle dile getirir:

Osmanlı'da hacı kelimesi akan suları durdurur, bütün kapıları açar. Kutsal Toprakları ziyaret eden her Hristiyan hacı, halk nezdinde büyük itibar sahibi olur, herkes ona hürmet eyler. Hacının her konuda sözü ağır olur, tanıklığından asla şüphe edilmez. (...) Cemaatin idari

işlerinde de hacı hep ön safta yer alır, önemli mevkilere hep o seçilir. Eğer özünde açgözlü ve fitneci biriyse, önünde şan şöhret ve zenginlik yolu açılır; halkını sıkıştırmaktan geri durmaz, haksız yere zengin olur (1995, s. 100-101).

Osmanlı döneminde konuşulan Bulgarca bir yana, modern Bulgarcada bile Türkçeden geçen 'hadjiya' (hacı) ve 'hadjiläk' (hacılık) kelimelerinin öz Bulgarcadan türetilen 'poklonnik' ve 'poklonenie' varyantlarına tercih edildiği, bugün birçok Bulgar'ın soyadının önünde hadji ekinin yer almaya devam ettiği görülür. Söz gelimi, Hadjiivanov, Hadjihristov, Hadjiliev vs.

18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başlarında milli ve kültürel düzlemde uyanışını yaşayan Osmanlı unsuru Bulgar cemaatinde yeni fikirlerin şekillenmesi ve gelişmesi bağlamında dünyevi eğitime ağırlık verilir. Dini bağınazlığa ve batıla karşı eleştiriler sertleşir, inanç ve kilise ritüeli rasyonelleştirilmeye çalışılır. Bundan dolayı hacılığa karşı olumsuz bir tavır takınılır, dönemin dergi ve gazete sayfalarında keskin polemikler yürütülür. Hacı kutsal bir vecibe kabul eden kişi düşüncesizlikle, zamanın ruhuna ve toplumun güncel meselelerine kayıtsız kalmakla ve bencillikle eleştirilir. Bu amaç uğruna yapılan masrafın genç Bulgarların eğitimi için kullanılmasının daha akılcı olacağı düşünülür. Söz gelimi, Vraca Piskoposu Sofroni (1739-1813), 1802 tarihli bir yazmasında, "*Ey, gafil ve akılsız insan müsveddesi! Niye paranı olmayacak yere çarçur ediyorsun? Senin kasabanda veya köyünde ibadethane yok mudur?*" (Vrachanski, 1995, s. 95) diye sorarken, ruhani Neofit Rilski (1793-1881), Bulgarca gramer kitabının önsözünde, "*Önce mektep, daha sonra kilise ve manastır inşa edilmeli. Öncelikle Bulgarca eğitim için gerekli olan kitaplar, ondan sonra Eski ve Yeni Ahit basılmalı*" (Rilski, 1995, s. 98) fikrini öne sürer. Bir başka din adamı olan Neofit Bozveli (1785-1848) ruhanilerin batıl inançlarını ve cehaletini yerdikten sonra, her şeyi anlayabilmesi için kişinin aydınlanmasından söz ederek hacca karşı çıkar. İvan Seliminski (1799-1867) de, "*Din, dincilikten ayrılmalı; ayrıca kutsal nesne kültüründen de arındırılmalı*" (Seliminski, 1995, s. 119) şeklindeki görüşünü belirtir. Hac için harcanacak paranın çeşme, pınar, kuyu, köprü vs. hayrat yapımında kullanılmasının Mevlâ nezdinde çok daha makbul olacağına inanılır (Kostadinov, 1995, s. 155).

Bulgarların büyük kısmı hacca gitmeyi hayatının çok önemli bir hedefi olarak belirler. Daha genç yaştan itibaren büyük bir hayale dönüşen Kutsal Toprakların ziyareti ilk fırsatta hayata geçirilmek istenir. "*Delikanlılık yıllarından itibaren Penço'nun en büyük hayali Kudüs'e hacca gitmektir. İşte, 24 yaşına bastığında bir fırsat*

çıktı ve iki başka aileye katılarak Kutsal Toprakların yolunu tuttu” (Yankov, 1939, s. 71), diye okuruz bir hikâyenin kahramanı hakkında. Bir başka Bulgar aydın da, çocukluk hayalinde yaşattığı Kudüs ziyaretinin ancak halis dini duygularla yapıldığında ruhu arındırdığını ve huzura kavuşturduğunu itiraf eder. Kutsal şehri tasvir ettiği kitabının önsözünde İvan Momchilov, haccın halisane hissiyatla ve niyetle yapıldığında makbul olduğunun altını çizer. Dolayısıyla hacca gitmek isteyen bir kişi, “önce kendi köyündeki veya kasabasındaki kilisenin bakımına yardım etmeli, imkânı ölçüsünde memleketindeki mekteplere ve hastanelere bağışta bulunmalı, fakir fukaraya ve yetimlere el uzatmalıdır; aksi halde hac sadece şan şöhret ve hacı lakabını almak için yapılmış olur” (Momchilov, 1995, s. 121). “Bizim burada bu kadar muhtaç çocuk varken, bu kadar kilise ve mektep sefil dururken, yardım edecekleri yer yokmuş gibi, hacca gidiyorlar; orada her biri 10-20 bin kuruşu havaya savuracak” (Kostadinov, 1995, s. 154), diye eleştirilir Tırnovalı hacı adayları, Romanya’da Bulgarca çıkan bir derginin sayfalarında.

19. yüzyıl ortalarına doğru hacca karşı çıkmanın bir başka boyutu daha dikkat çeker; yaptığı bağışla ve harcadığı parayla hacının Rum kilisesine hizmet ettiği düşüncesi hâkim olur. Bundan dolayı hacıya halkından kopmuş, çağın gereklerine yabancılaşmış, Bulgar milli çıkarına karşı hareket eden gerici olarak bakılır. Bazı hacıların eleştirildiği bir başka husus da, Kutsal Topraklardan döndükten sonra her türlü dünyevi işten el çekip kendilerini tamamen maneviyata adamamalarından kaynaklanır; hatta halk arasında “Hacca kafasında bir şeytanla gitti, ama dört şeytanla döndü” şeklinde yaygın bir deyiş de kullanılır (Rakovski, 1995, s. 111). Haccın Bulgar topraklarındaki kutsal mekânların ziyaretine yönlendirilmesi fikri benimsenince de Kudüs’e yapılan hac seyahatleri artık bir anakronizme dönüşerek son bulur.

İşbu çalışmanın temelini, Kutsal Toprakları 19. yüzyılın farklı dönemlerinde ziyaret etmiş olan dört Bulgar hacının¹ yazılı tanıklıkları teşkil eder. Sözü edilen kısa veya uzun, üstünkörü veya ayrıntılı tanıklıklar Bulgar seyahat edebiyatının ilgi

¹ Söz konusu yazarlar ve eserler şunlardır: 1844 yılında, 11 yaşında bir çocukken, doğduğu yer olan Tırnova’dan ailesiyle hacca giden Pandeli Kisimov (1832-1905)’ün “İstoricheski spomeni” (Tarihi Hatıralar); 1858’de Kocabalkan’ın güney eteklerinde konumlu Kalofer’den İstanbul’a uğrayıp hacca giden Dimităr Panichkov (1810-1909)’ün “Spomeni” (Hatıralar); aynı yıl hacca giden ve aynı yerden olan Petăr Avramov’un “Spomeni” (Hatıralar) ve 1868-1869’da 14 yaşında bir delikanlyken memleketi Avratalan’dan İstanbul ve Mısır üzerinden ailesiyle Kutsal Toprakları ziyaret eden Mihail Macarov (1854-1944)’ün Kudüs Yolculuğu (“Na Boji grob predi 60 godini”) ve “Spomeni” (Hatıralar).

çekici, Osmanlı İmparatorluğu sınırlarında yer alan coğrafyayı kapsadığından da bizler açısından değerli bir kısmını oluştururlar.

SON ANA KADAR GİZLİ TUTULAN HAC HAZIRLIĞI

Çalışmada odağa alınan 19. yüzyılda, Bulgar'ın hac yoluna genelde sonbaharda, ekim ayı ortalarında çıktığı ve ertesi yıl Paskalya sonrasında, mayıs başlarına doğru döndüğü görülür. Daha yaz aylarında başlayan hac hazırlığı büyük gizlilik içinde tutulur, zira yaşlıların kıskançlığından, gençlerin de eleştirisinden kaçınılır. Milli uyanış hareketinin canlandığı o yıllarda Rum kilisesini veya manastırını ziyaret etmek, düşmanın elini güçlendirmek şeklinde yorumlanır. Ana babalar, yakınlarına ve çocuklarına bile hacca gitme planlarından söz etmezler. Hazırlıklar yeni gömlek, iç donu, şayak fanilalar dikilmesiyle başlar. Vaftizci Yahya'nın İsa'yı vaftiz ettiği Şeria (Ürdün) nehrine bu gömlekle girileceğinden ve geleneğe göre daha sonra nikâhta ve cenazede de bu gömleğin kullanılacağından, gömlek büyük beden dikilir. Başka amaca yönelik hazırlıklar da yapılır: *“Önce, ucunda demir şiş olan bir sıruk hazırladım ki bununla öküzleri sürecektim. Sonra da birkaç beyaz yaprağı dikerek geçmiş olduğumuz bütün yerlerin adını not edeceğim bir defter hazırladım”* (Kisimov, 1995, s. 75).

Hacılık, manevi kahramanlık ve asalet çizgisi içerdiğinden, toplum içinde gülünç duruma düşmemesi için hacı adayının fakir olmaması gerekir. Baba; bekâr kızını hacıya götürmeyi pek istemez, zira hayırlı bir izdivaç yaptıktan sonra kızın kocası tarafından hacca götürülmesi makbul sayılır. Ayrıca, hacı olmayan erkeğin de hacca varmış kızla evlenmesi hoş görülmez; hacı adayından daha eli açık ve hayırsever olması beklenir.

Yola çıkma vakti yaklaşınca, artık niyet açıklanır ve hacca gidecek olan kişiye komşuları ve yakınları tarafından âdet olduğu üzere hediyeler sunulur; karşılığında da para verilir veya daha sonra Kutsal Topraklardan çeşitli hediyeler getirilir. Genelde bir çift çorap, börek veya yağlı ekmek, salamura peynir ve armut, elma veya erik gibi meyveler hediye edilir. Hacca gidecek kişinin gündelik tavırlarında bir değişiklik gözlemlenir: *“Yol hazırlığına başladığından itibaren anacığım çok değişti. Önceden olduğu gibi artık çocuklarına bağırp çağırmıyordu; sabah akşam kiliseye gidiyordu, hatta konu komşuyla muhabbetinde bile sanki daha önce belli etmemiş olduğu bir mülâyimlik seziliyordu”* (Macarov, 2014, s. 31), diye belirtilir bir eserde.

MEŞAKKATLİ HAC YOLCULUĞU

Haccın en zor ve her adayı kara kara düşündüren kısmını elbette ki kutsal şehre yapılan meşakkatli yolculuk teşkil eder. 19. yüzyılda Bulgar topraklarından Kudüs'e hac yolculuğu gidiş ve dönüş olmak üzere ortalama iki ay kadar sürer. Yolculuk, her ikisi de belirli zorluklar içeren kara ve deniz olmak üzere iki aşamadan oluşur. Kara yolculuğu memleketten liman yerleşimleri olan Enez'e, Gelibolu'ya, Tekirdağ'a veya İstanbul'a kadar; deniz yolculuğu da Marmara, Ege ve Akdeniz üzerinden daha önceleri yelkenlilerle, sonraya doğru da yerli veya yabancı deniz taşımacılığı kumpanyalarının vapurlarıyla yapılır. Akdeniz kıyısındaki Yafa'ya ayak basan hacı adaylarını kutsal şehre kadar kısa bir kara yolculuğu bekler. Şimdi bu meşakkatli ve tehlikelerle dolu hac yolculuğunun aşamaları üzerinde daha ayrıntıyla duralım.

Enez'e, Tekirdağ'a, Gelibolu'ya veya İstanbul'a Kadar Kara Yolculuğu

Kara yolculuğu, tıka basa doldurulan manda veya at arabasıyla (veya talikayla) yapılır. Söz gelimi, sürücüleriyle beraber kiralanan at arabaları saatte dört km kadar yol kat eder; arabanın içine serilen kurumuş otun üstüne atılan döşek ve alaca kilimler üzerinde yapılan yolculuk keyif de sunar. Hafif talikaları üçer iyi bakımlı ve çevik, küçük çanlarla süslü atlar çeker. Molalar yolculardan ziyade atların veya mandaların ihtiyacı göz önünde bulundurularak verilir. Kocabalkan'ın dar ve dik geçitlerinden ve çamura bulanmış ovalardan geçildiğinden, o dönemlerde birer-ikişer talikayla yola çıkmak tehlikeli görülür. Bundan dolayı en az 10'ar arabalık kervan oluşturup kabile hâlinde hareket etmek daha akılcı bulunur (Panichkov, 1995, s. 80). Arabanın veya talikanın rahatlıkla geçeceği elverişli yolların olmadığı yerlerde at tercih edilir, ancak atla yolculuk da kendine göre olumsuzluklar içerir – bazen atlar çamur deryasına saplanarak düşüp kalır, ayrıca kadınların ata binmeleri ve attan inmeleri de zor olur. Akşamları kurulan kampları, olası soyguncu saldırısına uğramamak için özel bekçiler korur. Kiralanan Bulgar arabacıların gerek dış görünüşleri, gerekse konuşmalarından Türklerden ayrılır yanı olmaması eşkiyalara veya soygunculara karşı bir garanti olarak görülür. Mevsimine ve hava şartlarına göre değişmekle beraber, yolculuk sırasında genelde kırda yatılır.

Arabalar, sanki göç ediliyormuş veya uzun zaman kuşatma altında kalınacakmış gibi akla gelebilecek her türlü yiyeceklerle doldurulur. Büyük miktarda pekmez, tulum peyniri, kavurma (Macarov, 2014, s. 28), un dolu çuvallar, peksimet, pastırma, balık ve turşu fiçileri, tuz, karabiber ve dillere destan balık çorbasının ekşitmesinde kullanılan ev yapımı maya (Kisimov, 1995, s. 75), denizde ekşimesin diye tuzlanan un (Panichkov, 1995, s. 80), siyah havyar (Avramov, 1995, s. 89) vb.

ev yiyecekleri alınır. Görüleceği üzere, hacca yola çıkan herkes unu, tuzu, peksimeti ve pastırmayı eksik etmez. Özetle, gerekli giysiler ve örtü döşek dışında birkaç ay yetecek yiyecek de tedarik edilir:

Tırnova'dan Gelibolu'ya kadar 20 gün manda arabasıyla yolculuk ettik; ovada öğleyin mola veriyor ve geceliyorduk; anında ateş yakılıyor ve birkaç dakikada sıradan tencerelerde ve çömleklerde hazırlanan yemekler sofraya konuyordu; yemekler gerek arabada taşınan yiyeceklerden, gerekse geçtiğimiz köylerden satın alınan gıdayla hazırlanıyordu. Mandalar yeşil çayırdaki otluyor, hacı adayları da aynı çayıra oturmuş öğle veya akşam yemeği yiyorlardı. Geçtiğimiz yerlerde yerli insanlar bizi parmakla işaret ediyorlardı: "Bu insanlar Kutsal Kabre, hacca gidiyorlar!" (Kisimov, 1995, s. 75).

Elbette ki her zaman yolculuk tablosu bu denli şairane olmaz, sıkça yangın gibi doğal felaketlerle karşılaşılır, hayati tehlikeler atlatılır. Söz gelimi, bazen Trakya Ovası'nda Dimetoka civarında bütün ufku kaplayan alevlerin arasında kalınır, yolda yağmur çilesinden ve çamur deryasından çok zorluk çekilir (Kisimov, 1995, s. 76). Geceyi kırdaki geçirmek mümkün olmadığında, yol üzerinde konumlu yerleşimlerde, yolcunun konaklayabileceği, genelde zemini tuğla özel odaları olan hanlarda da kalınır. Ancak yatak bile bulunmayan hanlar yolcuya herhangi kolaylık veya konfor sunmaktan çok uzaktır: "*Biz varınca temizlikçiler suyla yerleri süpürüp temizlediler, yere döşenen hasır üzerine yorganlarımızı serdik*" (Macarov, 2014, s. 37). Söz gelimi, Tekirdağ'da yerleşilen handa tahta kurdunun saldırısına uğrayan hac yolcuları sabaha kadar kaşınmaktan uyuyamazlar.

Tekirdağ – İstanbul Deniz Yolculuğu

Hacca ağırlıklı hâli vakti yerinde olan ve çoğunlukla ticaretle iştiğal eden Bulgarların gittikleri görülür. Memleketinden Kutsal Topraklara yola çıkan hacı adayı İstanbul'a genelde ticari işlerini düzenlemek, ortaklarını ve hemşehrilerini ziyaret ederek hayır dualarını almak, hac sermayesi yapmak üzere veresiyelerini toplamak vs. amaçlarla uğrar. Bazen de payitaht Bulgar hacıların toplanarak 60-70 kişilik kabile oluşturdukları kamp yeri olur: "*İstanbul'da iki-üç gün kaldım; 300 kuruş veresiye topladım, üzerimde de 150 kuruş vardı. Hac için az, ama ne yapayım?*" (Avramov, 1995, s. 88), diye belirtir bir hacı adayı.

Tekirdağ'da deniz dalgalarıyla karşılaştıktan sonra haccın yolculuk çileleri hissedilmeye başlanır. Özellikle kadın hacı adaylarının kıyıda kayıkla yanaşılacak vapurlara binmeleri çok zor olur. Payitahta Marmara üzerinden güvertede, en ucuz

olan üçüncü mevkide yolculuk edilir. Yüksekçe bir yere kilim, üzerine bir-iki döşek serildikten sonra birkaç yastık atılarak oturulur. Yolcular kabileler hâlinde kümelenir ve herkes kendi dilinde konuşur. Önceden hazırlanan yemek güvertede, hafif sallantı eşliğinde yenir.

Marmara, Ege ve Akdeniz Üzerinden Yafa'ya Deniz Yolculuğu

Bulgarların 19. yüzyılda yaptıkları hac yolculuğunda İstanbul önemli bir toplanma ve hareket üssüne dönüşür; hacı adayları burada dinlenir; kabile oluşması için bir süre beklenirken payitaht da gezilerek yakından tanınır:

Nerede kalmıştık? Ha... Kapalı Çarşıda. Yahu yapı gözün görsün, tam bir kale gibi. Duvarları da de ki bir metre kalın, kapılar demir, çatı kurşun kubbe, camilerin gibi; içeride ise sayısız dükkân var; bir taraf sadece kuyumcu, karşı taraf – manifaturacı, pabuç mu ararsın, nalım mı, yahu ne ararsan o var. Yanda da tatlıcılar – baklava, muhallebi, kazandibi, kurabiyeler, şerbetler, meyveler... (Yankov, 1939, s. 72).

Ortalama yirmi gün süren kara yolculuğundan sonra, karasal ve kırsal coğrafyaya mensubiyetinden denize yabancı olan Bulgar hacı adayının gerçek imtihanı başlar. Zamanına göre yelkenliyle denize açılanlar olduğu gibi, acentelere bağlı vapurlarla da yolculuk edilir. İlkel deniz taşıtlarıyla bütün tehlikelere ve zorluklara katlanılması, hacı adayının inancının sağlamlığına işaret eder. Fırtına veya başka olumsuz hava şartlarında körfezlere sığınabilmek adına yelkenliler kıyıyı takip etse de, özellikle ilk defa deniz gören Bulgar kadını Kutsal Topraklara varınca bitkin ve solgun hâliyle gerçek bir mazlumu andırır. Sabır ve irade gerektiren bu ağır çilelere katlanan herkesin günahlarının Tanrı tarafından bağışlanacağına inanılır.

Deniz yolculuğu belirsizliğiyle ve değişkenliğiyle tedirgin eder, vapur henüz demir almadan kötü kokudan ve sallantıya bağlı mide bulantısından yoğun şikâyetler başlar. Marmara'dan Ege'ye ve özellikle Akdeniz'e açıldıkça hayati tehlikeler barındıran badireler atlatılır: “Rodosto'da [Tekirdağ] bindiğimiz Trieste vapuru, Kıbrıs'ın kuzeybatı ucundaki Pafos yakınlarında bir buruna oturunca boğulma tehlikesi geçirdik” (Kisimov, 1995, s. 76), diye not düşer bir hacı adayı.

“Köprüye [Galata Köprüsü] yanaşan ve akşamleyin demir alan büyük Silistre vapuruna bindim; Yafa'ya kadar 250 kuruş verdim” (Panichkov, 1995, s. 80); “Yafa'ya kadar kişi başı 24 ruble ödedik” (Avramov, 1995, s. 89), diye belirtirler 1858'de farklı tarihlerde Kutsal Topraklara hareket eden iki hacı adayı. Ertesi sabah ulaşılan Gelibolu'da bir saat kalınır, dört saat sonra Çanakkale'ye varılır (“kıyılarda kaleler ve toplar var; yirmi paraya 5'er simit aldık” (Panichkov, 1995, s. 80); “toplar gördük, alaca

varaklı çömlekler satılıyordu” (Avramov, 1995, s. 89). Neredeyse bütün yolcular deniz hastalığına yakalanır. Düzeni, hızlı gelişmesi, ticareti ve Hristiyanların serbest davranışlarıyla dikkatleri çeken İzmir’de bir süre kalınır (“*rıhtımı olan büyük bir şehir; Aydın’a kadar demiryolu var*” (Panichkov, 1995, s. 80); “*bir gün kaldığımız İzmir’de vapur tamir edildi; şimdi burada demiryolu ve Aya Fotini adında güzel bir kilise inşa ediliyor; uzaktan Sakız Adası’nun parıldayan evlerini de gördük*” (Avramov, 1995, s. 89), Rodos’ta kısa mola verilir (“*etrafta çok küçük adalar var; çıplak kayalıklarda koyun ve sığırlar otliyordu*”). Sonra dört-beş gün fırtınalı ve dalgalı denizde yolculuk edilir; dümenin kırılması üzerine yolcular ve mürettebat büyük paniğe kapılırlar:

Ekmeğim bittiğinden her sabah kahveciden ilk başta on, sonra yirmi ve kırk paraya, hatta iki kuruşa simit alıyordum. Bir sabah yine yanına gittiğimde kahveci ağlayarak Rumca, “İstedığın kadar al, birader; rom da var – iç. Para da var – al! Görmüyor musun yarım saate varmaz batacağız!” dedi. Vapurdaki dört-beş at geceleyin denize atıldı (Panichkov, 1995, s. 80).

Arızanın giderilmesiyle yelkenler açılır, İskenderun’dan başka vapurla Beyrut’a, oradan da Yafa’ya geçilir. Tamir edildikten sonra Silistre vapurunun İstanbul’a demir aldığı, ancak Rodos civarındaki adacıklarda battığı ve çok sayıda yolcunun boğulduğu haberi duyulmuştur.

Noel’den sonra soğuk ve yağışlı İstanbul’dan Avusturya Lloyd şirketine ait temiz bir vapurla İskenderiye’ye hareket ettik. Ocak ayında İstanbul gittikçe daha çamurlu ve iç karartıcı oluyordu. Sıcak yerlere gitmek üzere gün sayanlar için bu şehrin artık hiçbir cazibesi kalmamıştı. Mısır’ın en güzel zamanının Noel ve Noel sonrası olduğunu hepimiz biliyor ve yola çıkmak için sabırsızlanıyorduk. Nihayet babam ticari işlerini bitirince İstanbul’dan ayrılacağımız günü söyledi. Akşama doğru Avusturya Lloyd şirketine ait bir vapurun ikinci sınıf kamarasında yerimizi aldık. Her şey temiz ve düzenliydi. Yatmak için erkek ve kadın olmak üzere özel bölümler vardı. Bütün vapurda Bulgar sadece bizdik. Ancak Slav halklarına sempati duyan Adriyatik kıyısından Slavlar olan kaptan ve denizciler Bulgarca anlıyor ve onlarla konuşabiliyorduk (Macarov, 2014, s. 59).

Ticari işleriyle Kudüs ziyaretini bağdaştırmak isteyen Macarov ailesi farklı bir hac güzergâhı izler. Mısır’da faaliyet gösteren abacı yazıhanesinde ve dükkânında işleri takip etmek amacıyla önce İskenderiye’ye ayak basılır, İstanbul’la karşılaştırılınca burasının “*gerçek bir Avrupa şehri*” olduğu kanısına varılır. Buradan

trenle iki ay kadar kalınacağı Kahire'ye geçilir. Sonra İskenderiye üzerinden deniz yoluyla, Port Said'e uğrayarak Yafa'ya gidilir. Ancak vapur Yafa limanına yanaşamadığından kıyıya kayıklarla yaklaşılarak Arap hamalların sırtında karaya çıkılır.

Yafa – Kudüs Kara Yolculuğu

Türk görevliler tarafından kıyıda karşılanan hacı adaylarına hangi dinden oldukları sorularak konaklamaları için ayrılmış Rum manastırına götürülürler. Kudüs Patrikliği ile Osmanlı idaresi arasındaki bir anlaşma gereği kolluk kuvvetleri tarafından hacca gidenlere bütün kolaylıklar sağlanır. Türk polisinin kafile hâlinde hareket edilmesi için gerekli önlemleri aldığı ve sadece bu şekilde hacı adaylarını refakat etme ve onları eşkıyalardan koruma imkânı olduğu gerçeği teslim edilir. Daha sonra sırayla kervanlarla Kudüs'e hareket edilir (Kisimov, 1995, s. 78).

Yafa kıyısına ayak bastıkları andan itibaren Bulgar hacı adaylarının, Rum ruhanilerin kendilerine karşı takındıkları tavırdan şikâyet ettikleri görülür; bu tavrın ve yaklaşımın manevi huşuyla örtüşmediği, hayal kırıklığı yarattığı itiraf edilir. Deniz kıyısından uzaklaştıkça yerli halkın sefaletinin arttığı, yol boyunca yaşlı ve çocuk Arapların sadece bahşiş istedikleri gözlerden kaçmaz. *“Sanırsınız ki bunların yarısı hacıların verdiği sadakayla geçiniyor”* (Macarov, 2014, s. 78), diye belirtilir. Alışılmadık meyveleriyle de dikkat çeken bu bölge bir anlamda farklı coğrafyaya ayak basılmış olduğunu hatırlatır: *“Yafa’da gecelediğimiz metohta² 30’ar-40’ar kuruş soyulduk. Yafa kalesinin dışında zeytinlerin altında, neredeyse bizdeki karpuz büyüklüğünde iri limonlar ve portakallar satılıyordu; yirmi paraya yirmi portakal aldım”* (Panichkov, 1995, s. 81).

Yafa-Kudüs arasındaki iki günlük mesafe merkeplerle, katırlarla ve hafif sallantı eşliğinde rahat yolculuk imkânı sunan sepetli develerle kat edilir:

Bizi soygunculardan koruması için 10-15 zaptiye gönderildi. Ramla’da gecelediğimiz metohta da fiyat konusunda soyulduk. Devamında dar yol bir dağdan geçiyor. Bir vadide etrafımızı saran soygunculardan zaptiyeler sayesinde kurtulduk. Yolda su yoktu. Dağ köylerinden inen Arap çocuklar yol kenarında siyah çömleklerde yirmi paraya su satıyorlar, başkaları da bahşiş istiyorlardı. Eğer su almazsan veya bahşiş vermezsen, üzerine taş yağdırılıyor. Çıplak ve mor kayalıklara

² Metoh – Ortodokslarda yerleşim yerinde konumlu ve konaklama imkânı da sunan küçük bir manastır.

tırmandık. Bir tepeye çıkınca önümüzde dişli kaleleriyle Kudüs parıldadı (Panichkov, 1995, s. 81).

Farklı Bir Hac Güzergâhı

İsyancılık faaliyetlerinden dolayı Diyarbakır'a sürgün edilen İliya Monev, yedi yıl sonra af edilir, ama diğer arkadaşları gibi hemen, Tuna kıyısında bulunan memleketine dönmez. Kudüs'e gidip hacı olma niyetinden ötürü üç-beş ay daha Dicle kenarında kalmaya karar verir. 6 Mart 1873'te, açık ve sıcak havada İliya Monev bir kervanla Halep'e doğru yola çıkar.

Büyük Beylerbeyi köyünden sonra *“tahtayla kapalı çok iyi çarşısı olan ve yerli mahsulle canlı, ucuz ve büyük ticaret çeviren”* Siverek kasabası geçilir; buradan, *“Fırat kenarında, yarım daire beyaz kayalıklarla çevrili”* Birecik'e devam edilir. Kayalıklarda, hayvan sürülerinin kapatıldığı çok sayıdaki büyük mağaralar dikkat çeker; burada kabuklu fıstık, misk kokulu yumuşak badem ve harika kayısı yetişir. Ertesi gün develerle geniş, ama sığ Fırat geçilir; su bol olduğunda da kelek kullanılır; buradan Halep'e devam edilir, köylerde eski geleneğe göre kızlar kuyulardan çektiği suyu yolcu ve hayvanlara verirler; kuyular öyle derindir ki, dipteki su, adeta küçük yıldız gibi görünür; deri tulumla çıkarılan su temiz değildir. Akşamüzeri varılan Halep'te Vezir Han'da üç gün kalınır:

Bu arada ben Arabistan'ın bu büyük ve övülen şehrini dolaştım; burada manifatura ve bakkaliye mallarla büyük ticaret dönüyor; büyük bir bedesten ve toptancı dükkânlar; gümrükçü mala bakabilsin diye büyük ve tahtayla döşeli kara gümrük var; buraya günde bin Arap devesi girip çıkıyor. Şehirde, güney Bulgaristan'dan, aba ve şayak ticareti yapan Bulgar tüccar kolonisi var; bir avluda üç kilise- Ortodoks, Katolik ve Protestan- bulunuyor; ortak dış avluya sütçüler inekleriyle süt satmaya geliyorlar; taze kaymaklı sağılıyor ve kim ne kadar isterse alıyor. Şehrin içinde yüksek bir kale var, etrafında bir metris, her şey yontma taşla çevrilmiş, metristen bir köprüyle yukarı çıkılıyor, yukarısı geniş, yabani ota bürünmüş birkaç eski yapı var, buradan bütün şehir sanki tepside gibi görünüyor. Etrafta düzenli bahçeler ve limon, portakal, özellikle büyük kestane gibi çeşitli ağaçlar var (Mevsim, 2016, s. 68).

Aynı kervanla İskenderun'a devam edilir; Antakya'ya erken saatte varılır, yarısı depremde çökmüş olan şehrin dışından geçilir. Burada İliya Monev, hacdan karısını ve çocuklarını bıraktığı Diyarbakır'a dönen Bulgar Stoyan Radev'e rastlar; akşam geç saatte İskenderun'a ulaşılır. Ertesi gün, hanımları ve çocuklarıyla yola çıkmış olan

Rus hacı adaylarıyla dolu Rus vapuruyla yola devam edilir. Dilini anlamakta zorluk çektiği bu insanlar, yanlarında çuval dolusu tuzlu yılan balığı götürürler. Beyrut'un güzel bahçeleri ve meyveleri, ayrıca burada Arapların süt gibi beyaz oldukları dikkatten kaçmaz. Akka ve Hayfa üzerinden Kudüs'e ulaşan Bulgar, kutsal şehirde hac farızasını yerine getirir.

KUDÜS'E AYAK BASMAK: HUŞU VE HAYAL KIRIKLIĞI ARASINDA

Uzaktan kutsal şehirdeki kiliselerin ve manastırların yüksek kubbeleri görüldüğünde yetişkin hacı adayının yüzünde huşuyu andıran sessiz bir mutluluk belirirken küçüklerde ise heyecandan ziyade merak uyanır. Bunca badireli yolculuktan sonra gönüllerde hayali yaşatılan Kutsal Topraklara ayak basmak Bulgar hacıyı bambaşka bir haletiruhiyeye büründürür, ancak çok geçmeden manevi iklim buharlaşır. “Çocukluk hayalimde bir cennet gibi canlandırdığım Kudüs’ü görünce fena hâlde yanıldığımı anladım” (Karavelov, 1995, s. 142), diye itiraf eder 1870’lerde kutsal şehri ziyaret eden bir Bulgar.

Her yeri kaldırım döşeli Kudüs’ün kaygan dar sokaklarından zar zor geçilir, özellikle iniş çok dikkatli olmayı gerektirir; yerli papazların kırıncı davranışları Bulgar hacı adayına büyük hayal kırıklığı da yaşatır: “Kalenin sadece dört kapısı açıktı. Haç çıkartarak kapıları öptük. Burada asker bekliyordu. Davud’un büyük kapısından girerek sola döndük ve şehre doğru yürüdük. Sağda genişçe bir meydanda, beyaz yüksek duvarın arkasında ve içeride kışlayla Davud’un sarayı yükseliyordu” (Panichkov, 1995, s. 81).

O yıllarda, bir kişinin hacı sayılması için Şeria nehrinde yıkanması, Patrikhaneden belge alması, Kudüs ıstampası satın alması, Paskalyada Kutsal Kabir Kilisesi’ndeki ayine katılması, gözleriyle kutsal kabirden çıkan ve adayların Paskalya mumlarını yaktıkları Kutsal Nuru görmesi gerekir. Burada kalınan süre içinde Bulgar hacı Hz. İsa’nın hayatı, öğretisi ve mucizeleriyle ilgili her yeri ve mekânı gezer ve görür; kutsal şehri ve yakın civarını dolaşır. Genelde bu ziyaretler münferiden veya kılavuz eşliğinde yapılır. “Bize birçok yeri gösteren kılavuzumuz her yerde bahşiş istedi. Keseni açtığını gören çocuk ve yaşlı Araplar hemen etrafını sararak para istiyorlar, bazıları elinde taş tehdit ediyorlardı” (Panichkov, 1995, s. 82), diye tanıklık edilir. Ancak kutsal şehri yalnız ve bilmeden dolaşmanın bazı tehlikeler içerdiği anlaşılır:

Kutsal Salı günü, öğleyin Getsemanya’yı ve Meryemana’nın kabrini aramaya çıktım. Bir Yahudi bakkal bana yolu gösterdi; çarşının sonuna kadar yürüdüm, mezarlıktan geçince büyük kapıları olan

devasa bir binaya yaklaştım, önünde iki çıplak Arap çocuğu portakal satıyorlardı. Kimse görmeden binanın geniş ve düz avlusuna girdim, birkaç basamak üzerinde büyük bir cami ve suyu yeşillenmiş şadırvan vardı. Köşelerde ve kapılarda mermere İbranice yazılar ve melekler kazınmıştı, avlunun dibinde ise bir tabur asker talim yapıyordu. Dalmış gitmişim ki birden çirkin bir Arap üzerime atladığı gibi beni yere sererek vurmaya başladı, başka Arapları da yardıma çağırdı. İki asker koşup ellerinden almasalardı oracıkta ölecektim. Çarşıdan geri koşarken üzerime dolu gibi taş yağdı. Soluk soluğa ve ağlayarak Patrikhaneye zor attım kendimi. Başıma gelenleri Bulgarca bilen bekçiye anlattım: “O cami Süleyman’ın mabedi, Müslümanların buradaki en kutsal camisi” dedi (Panichkov, 1995, s. 83).

Bulgar hacı adayı başına geleni Rus kançılıryasına da giderek anlatır. İki gün sonra Kudüs’ü ziyaret eden Rus Prensi Konstantin, Süleyman mabedini merak eden her dindaşının oraya girebilmesi için izin verilmesini rica eder. Yine Konstantin’in girişimi üzerine Kutsal Kabir Kilisesi’nin yakınındaki tabakhane, koku yapıyor gerekçesiyle kaldırılır.

Patrikhane Mi, Yoksa Panayır Dükkânı Mı?

Kudüs’e ayak basan Bulgar hacı yapması gereken bütün dini ritüelleri icra eder, ziyaret etmekle yükümlü yerleri ve mekânları titizce dolaşır. Önce dar ve eğri sokaklar takip edilerek gidilen Kudüs Patrikhanesinin dış kapısı öpülür; burada oluşan kalabalıktan epey sıra beklemek zorunda kalınması yol yorgunu hacı adayını usandırır. Âdet olduğu üzere kişi başına birer lira alındıktan sonra hacca gelenlerin ayakları yıkanır:

Patrikhane binası büyüktü ve giren çıkan, sağa sola koşturan ve kâh Rumca, kâh Arapça ve Türkçe talimatlar yağdıran insanlarla doluydu. Buradan edindiğimiz izlenimler de hoş değildi; sanki Patrikhane değil, panayır dükkânıydı. Maneviyat falan hak getire. Ayrı bir odada Patrikhane adına bir piskopos leğende hacı adaylarının ayaklarını yıkıyor; başka bir rahip ise kuruluyordu. Bu seremoni biter bitmez başka bir papaz, parayı öyle bir kabalıkla topluyordu ki en dindar insanda bile hiddete neden oluyordu. Babam ki dindar insanlarla dalga geçmeyi sevmez, dayanamadı ve bu düzen için birkaç ayıplayıcı söz söyledi (Macarov, 2014, s. 79).

Ayak yıkama töreninden sonra genelde Kudüs Patrikhanesinin inşa ettirdiği ve desteklediği Rum manastırlarında kalınır; dileyen hana veya otele gider, ancak o yıllarda kutsal şehirde otelin neredeyse hiç olmadığı anlaşılır. Tuğladan inşa edilen manastırlar ise yataksız birer hanı andırır. Aslında Kudüs yapılarında, haşere dadandığından nadiren ahşap malzemeye rastlanır, ayrıca ahşap sıcak yaz günleri için uygun değildir:

Kaz yumurtası büyüklüğünde bir ekmek ve gri, sert ve acı zeytin turşusuyla misafir edildik. Afiyetle yedik ve yattık. Gece yarısı ayın için çanlar çaldı. Gidenler olduğu gibi, yol yorgunu olarak kalanlar da vardı. Ertesi gün, Paskalyaya kadar birkaç kişi kalacağımız odalarımıza götürüldük. Kişi başı 3'er ruble ödedik; ister sadece iki gün kal, yine o kadar ödüyorsun. Burada çocuğun doğsa, onun için de o kadar ödeyeceksin (Panichkov, 1995, s. 81).

Kutsal şehirde Bulgar hacı adayından her adımda bir, ziyaret ettiği bütün mekânlarda parasını taşıdığı torbayı çözmesi ve bağış yapması istenir; bazı yerlerde bağış canı gönülden yapılırken, sıkça papazların kaba tavırları hacı adaylarını usandırdığı görülür. Hacı olduklarına dair belge ve isimlerini yazdırma karşılığında da hep para ödemesi istenir. "*Param olmadığından saatimi verdim*" diye itiraflara rastlanır.

Şeria Nehri

Demiryolu ve düzgün kara yolları olmadığından Şeria nehrine yolculuk, sabah erkenden kalkılarak merkep veya deve sırtında yapılır. Ancak Rus hacı, kadın veya erkek, büyük veya küçük, zengin veya fakir olması fark etmeden geçilen yerleri daha iyi inceleyebilmek ve Kutsal Toprakları özümseyebilmek için yürümeyi tercih eder. Genelde geçilen yerler hakkında bilgi veren iki kılavuz rahip kafileye eşlik ederler. Yollar emniyetli olmadığından Şeria nehrine ve Ölü Deniz'e Osmanlı süvarileri refakatinde, 100-150 kişilik kabile hâlinde gidilir; varınca da gece, nehir kenarında, Osmanlı kolluk kuvvetlerinin beyaz çadırlarıyla çevrili söğütlük içinde geçirilir. Hristiyan hacıların güvenliğini bin askerin sağladığı not edilir (Avramov, 1995, s. 90). Yarım günlük yolculuktan sonra Ölü Deniz görünürken, Şeria nehri yüksek duvarlar ve gür ağaçlar arasında saklı kalır. Akşamüzeri nehre 20-30 adım uzaklıkta olan kampa varılır. "*Büyük ve suyu bulanık nehre girdik; nehirden hatıra olarak küçük taş ve kum aldım; suya girdiğim içdonu da sakladım*" (Avramov, 1995, s. 90), diye tanıklık edilir. Haccın önemli bir kısmını oluşturan Şeria nehri ziyaretiyle ilgili Mihail Macarov'dan daha büyük ayrıntılar verir:

Yanımıza iki gün yetecek yiyecek, üzerimize örtecek ve yere serecek örtüler, kutsal nehrin durgun ve bulanık sularına dalmak için giyilmemiş yeni bir gömleğin olduğu eşya çıkınımızı taşıyorduk. Söylenenlere göre, bu gömlekler günlük kullanım için değildi; sahibi tarafından sadece nikâhta ve öldüğünde giyilecekti. Güneş tam da Şeria yükseltileri arkasına batarken, akşam yemeği için kumsala oturduk. Günümüzde hacılar dilediği vakit Şeria'ya giriyorlar, ama o zaman suya şafak sökmeden önce giriliyordu. Akşam yemeğinin ardından, Türk korumaların varlığının vermiş olduğu rahatlıkla hemen yattık. Gece yarısı biraz geçmişti ki bizi ayağa kaldıran sesler duyuldu. İlk önce bu sesin ne anlama geldiğini tam anlayamadık ve bedevi saldırısına uğradığımızı sandık; o yüzden epey korktuk, ancak bunun Şeria nehrinde yıkanma çağrısı olduğu açıklandı. Hepimiz üzerimizdeki kıyafeti çıkardık ve daha yazın Avratalan'da hazırlamış olduğumuz hacı gömleklerimizi giydik. Kumda yürümeye başladık ve nehrin nispeten sığ olduğu açık bir alana geldik. Üçer defa suya dalıp çıktıktan sonra hızlıca kampa döndük, zira su çok soğuk olmasa da, gece serinliğinde titremeye başlamıştık. Hızlıca üstümüzü değiştirerek yattık. Şeria nehrinde yıkanmak bizim için ikinci bir vaftizdi. Biz Bulgarlar Şeria'dan birer kap su almayı kutsal bir görev sayıyor ve bu suyu memleketimize götürüyorduk. Avratalan'a döndükten sonra uzun yıllar annem hastalara bu sudan, aç karnına içmeleri için birer yudum veriyordu. İkinci gün aynı Türk süvarileri refakatinde Kudüs'e döndük (Macarov, 2014, s. 82-83).

Kutsal Şehrin Civarı

Bulgar hacı Kudüs'ün yakın veya uzak civarında konumlu ve kutsal tarihte adı geçen yerleri de ziyaret eder. Böyle durumlarda yasakçı alınır: “*Yaklaşık 150 hacıydık; yirmi Arap kiracı ve her birine birer mecidiye karşılığında yirmi Hristiyan Arap yasakçı aldık; bütün gezi için atı 240 kuruşa pazarlık ettim*” (Avramov, 1995, s. 91). Söz gelimi, iki saat mesafede bulunduğu notu düşülen Beytullahim ve Tiberya hakkında şu bilgiler aktarılır:

Evleri dağınık küçük bir köy; evlerin yassı çatısına biriken yağmur suyu sarnıçlara toplanıyor. Buraya yağmur yılda üç-dört defa yağar. Rüzgâr, kar, çamur – yok! Çeşme de yok. Bütün köyün suyu derin bir kuyudan, on okka civarında meşin torbayla çekiliyor. Burada hacılar için tespihler yapılıyor. Kilise büyük; altının altında, tam İsa'nın doğduğu yerin üstüne küçük bir kilise inşa edilmiş. Buradan alınan

mum eriyiğini yiyen kısır kadın, kısırlığından kurtuluyormuş (Avramov, 1995, s. 90).

Tiberya'ya da gittik, Galile kenarında kadim ve pek temiz olmayan bir şehir. Suyu çok sıcak ve Hz. Süleyman döneminden kalma kaplıcaların yanında kırda geceledik; burada çok Yahudi vardı. Suyu tatlı ve balığı bol olan denize girdim; Araplar bu balıkları tutuyorlardı. Sabah olunca hırsızlar bir Arap'ın atını, başkalarının da giysilerini, ayakkabılarını vs. çalmışlardı. Buradan aldığım üç balığı tuzlayarak memlekete getirdim. Bu kutsal deniz İsa'nın çok mucizesiyle biliniyor (Avramov, 1995, s. 91).

Kutsal Kabir Kilisesi'nde Hristiyanlar Arasında Tatsız Rekabet

Hz. İsa'nın kabri üzerine inşa edilen Kutsal Kabir Kilisesi Hristiyan haccının olmazsa olmaz ögesini teşkil eder: "*Kutsal kabri öptük, ağladık ve 30-40 dakika dua ettik*" (Panichkov, 1995, s. 81). Bulgar hacıların tanıklığına göre, Kutsal Çarşamba günü, ayinden sonra Arap kapıcı, içerideki müminlerin çıkması için Kutsal Kabir Kilisesi'nin dış kapısını üç kere çaldıktan sonra kilitler. Çıkmayı başaramayan cuma akşamına kadar kilisede yatıp kalkar. Getirilen ekmek mazgaldan alınır, bütün diğer ihtiyaçlar da öngörülür. Kutsal Perşembe günü kilise avlusunun ortasında İncil'deki ayak yıkama töreni, son akşam yemeği ve Hz. İsa'nın ele verilmesi sahneleri canlandırılır. Hristiyanlığın içindeki mezhep ve inanç farklılıklarından dolayı Paskalya öncesi Kutsal Kabir Kilisesi'nde son derece çirkin sahnelere tanık olunur. Söz gelimi, 1858 yılında şunlar yaşanmıştır:

Cuma akşamı Arap kapıcı kapıları açınca içeri çok sayıda insan girdi. Dualar başlayınca Ermeniler bizim üzerimize, önceden eteklerine topladıkları taşları atmaya başladılar. Buradaki harabelerde istemediğin kadar taş vardı. Bir papaz Rumca yüksek sesle, "Kutlu Hristiyanlar! Ermeniler kendi dini için mücadele ediyor, ya sizin elleriniz armut mu topluyor?" diye bağırdı (Panichkov, 1995, s. 84).

Bunun üzerine Ermeniler basamaklardan aşağıya itilmiş; karşılıklı itiş kakış içinde herkes kendi can derdine düşmüş, ezilenler, yerlerde sürüklenenler, çılgık atanlar olmuştur. "*On sekiz Ermeni öldürüldü, bu kargaşa için Ermeni patrik on bin kuruş ceza ödedi*" diye not düşülür; bu vesileyle daha önceki yıllarda yaşanan benzer nahoş hadiseler de anlatılır: "*1809'da Ermeniler, Kutsal Nurun sadece kendilerine inmesi için kiliseyi içeriden kapatarak Rumların girmesine izin vermemişler. Bunun üzerine patrik kilisenin dışında dua etmiş, çatlayan sütundan dışarı çıkan Kutsal Nurla mumlar yakılmış*" (Panichkov, 1995, s. 82).

1869'un Kutsal Cumartesi sabahı Mihail Macarov'un ailesi Kutsal Kabir Kilisesi'ne taşınır, zira babası ve babasının ortağı kiliseye beş Türk lirası ödeyerek engin mabedin galerilerinden birine yerleşme hakkı elde eder. Sözü edilen galeri büyük olmasa da buraya iki erkek, iki kadın ve dört erkek çocuğu olmak üzere sekiz kişi rahatlıkla sığabilir; iki günlük yiyecek götürülür, öğle ve akşam yemekleri orada yenir. Öğleden sonra çanlar çalınca halk ibadethaneye akın eder, iki asker girişte silah kontrolü yapar, bir Rum ve bir Ermeni papaz her gelene hangi inanca mensup olduğunu sorarak yönlendirir:

Paskalya öncesi Kutsal Cumartesi günü mabet hacılarıyla ve Ortodoks addedilen, ama ayın sırasında gayet yakışsız tavır sergileyen Araplarla doldu. Kutsal kabrin bulunduğu ibadethane sırayla bütün Hristiyanlığa hizmet ediyor; burada Ortodokslar da, Katolikler de, Ermeniler de, Kiptiler de, Etiyopyalılar da ayin yapıyorlar. Bütün bu inançların ayrı birer şapeli var, ama herkes mabette bulunan kutsal nesnelere yararlanıyor. Asırlar boyu belirli kurallar oluşmuştu ve bunların uygulanışını başka bir dini temsil eden Türk hükümeti gözetiyordu. Buna rağmen, iki ana inancın mensubu Ortodoks ve Katolikler arasındaki rekabet büyüktü ve sıkça işler kan dökülmesine kadar gidiyordu. Epey gürültü çıkaran Arap erkek ve kadınların bulunması, geri kalan müminlerin dindar ve adanmışlık haletiruhiyesini bozuyordu (Macarov, 2014, s. 84-85).

Bulgar hacıların tanıklıklarında gökyüzünden inen bir mucize olduğuna inanılan Kutsal Nur alameti ayrıntıyla anlatılır. Binlerce mümin, şeritle bağlı ve kesesine göre aldığı büyük veya küçük mumu elinde tutar; Şeria'da verilen beyaz fes de, daha sonra yakılacak olan mumların söndürülmesinde kullanılır.

Kutsal kabir, büyük ve kubbeli bir mabedin ortasında, mozoleyi andıran özel bir mermer yapı içinde bulunur. Paskalyada Kudüs Patriği bizzat kalabalık din adamlarıyla ayini yönetir. "İsa dirildi!" denileceği an yaklaşıncaya, o mozoleye girer, kutsal kabri pamukla siler ve halkın inancına göre, pamuk kendiliğinden tutuşur. Patrik bir meşale içine koyduğu ateşi mozolenin bir deliğinden halka gösterir; halk da, Paskalya mumlarını yakmak için hemen oraya koşar, beş-altı dakikada bütün mumlar yakılır:

Mumlar büyük alev çıkararak yanıyorlardı. Bazı müminler bu alevi boyunlarına, Arap kadınları ise göğsüne koyuyor ve alevin yakmadığını söylüyorlardı. Elimdeki mumlar eriyerek parmaklarıma yapışınca yanık acısı hissettim ve mumları yere bırakarak ayakla

söndürmeye başladım. Bir Arap da Kutsal Nurun üzerine ayakla bastığımdan dolayı bana sertçe bir şaplak attı (Panichkov, 1995, s. 85).

DÖNÜŞ YOLCULUĞU

İbadet ve ziyaret kısmı tamamlanınca Kudüs çarşılarından hediye alınmaya başlanır. Filistinli ressamın muşamba üzerine son derece tekdüze ve gelişigüzel işlemiş oldukları Kudüs ıstampası en makbul hediye olarak geçer. Sözü edilen ıstampa üzerinde, Kıyamet Günü dışında, İsa'nın ve Filistinli azizlerin hayatındaki hadiselerin birçoğu tasvir edilir. Istampası, sahibinin hacı olduğuna dair önemli bir kanıtı dönüşür. Sandıklar dolusu bilezik, yüzük, küçük haç, mum, sabun, kefen, tespih ve memlekette hediye olarak verilecek onlarca daha başka kutsal nesne alınır: *“Alışverişin boyutu hakkında bir fikir edinilmesi için, Macarov ve Palaveev aileleri Avratalan'a, sandıklar içine yerleştirilen ve gerek deveyle ve vapurla, gerekse öküz arabası veya atla yapılacak yolculuk sırasında kırılmayacakları şekilde dizilen ve sarılan yedi at yükü hediye götürdüler”* (Macarov, 2014, s. 84).

Hac yoluna çıkmak üzere olan hacı adayına Kudüs'ten, amansız hastalıkları tedavi ettiğine inanılan kutsal nesnelere sipariş edilir. Söz gelimi, bir hacı adayından hasta bir kız için İsa'nın gerildiği çarmıhtan bir parça getirmesi istenir; bu parçayı sedef bir haçın içine koyup boynuna asan kız o an iyileşmiştir (Yankov, 1939, s. 71).

Dönüş yolculuğu aynı şekilde Yafa'ya kadar deve ve merkep sırtında yapılır. Alınan hediyeler develere yüklenir; kutsal şehirden çıkınca emniyet amaçlı uzun bir kervan oluşur. O günün akşamında Ramla'ya varılır, ama bu sefer köye girmeden, gece açık alanda, yine Türk askerinin himayesinde geçirilir. Kamp kurulur, ancak yakacak çalı çırpı bulmakta zorlanılır, zira Filistin'de çoktandır ormanlar tahrip edildiğinden yanında getirilen akşam yemeğini ısıtmak için zar zor ateş yakılabilir.

Yazın güvertede de yolculuk edilebileceği hesaplanarak ikinci sınıfa bilet alınır; on-on iki kişilik özel bir küme oluşturup açığa yerleşilir; sadece yatmak değil, yemek konusunda da bütün önlemler alınır. Zembil dolusu ekmeğe, lakerda, salatalık, domates, şarap, rakı vs. tedarik edilir.

Çeşitli limanlara uğrayan vapurlarla yapılan dönüş yolculuğu beş-on gün sürer. Artık hiç kimse deniz hastalığına yakalanarak fenalaşmaz, yemek yiyememekten şikâyet etmez, zira sütlü denizde ne dalga çıkar, ne sallantı olur. Bunun artık hacı mertebesine ulaştıklarından kaynaklandığı düşünülür. Gelibolu'da, Tekirdağ'da veya İstanbul'da vapurdan inilir ve karadan talikalarla memlekete dönülür.

Memlekette Görkemli Karşılanma

Kıtaları, denizleri ve mevsimleri aşarak meşakkatli Kudüs ziyaretini tamamlayan Bulgar hacı memleketinde gerçek bir kahraman olarak karşılır; önde din görevlileri olmak üzere geniş ve kalabalık katılımı ile şerefine törenler düzenlenir, kilise çanları çalar, evinden önce kiliseye götürülür, elleri ve giysileri öpülür. Kutsal Topraklara basan ayakların törenle yıkanması ve bu suyun bahçedeki meyve ağaçlarına dökülmesi bir geleneğe dönüşür. Yeni hacı da yolculuk sırasında gördüklerini ve başından geçenleri defalarca ve ayrıntıya girmekten kaçınmadan anlatır. Kendi adı neredeyse kullanımdan kalkar, her yerde ve herkes ona artık ‘hacı’ diye hitap eder; kilisede, toplantıda ve ziyafette en ön safta yer alır. Bütün kasaba veya köy halkı, yaşlı ve hasta kadınlar dâhil olmak üzere hacıları karşılar. Ziyaretler bir ay kadar sürer, Kutsal Topraklardan getirilen hediyelik eşyalar yıllar boyu evin en ayrıcalıklı köşesini süsler. “*O yıllarda hacıların uğurlanması ve karşılanması başlı başına bir törendi; kilise ayini ve bütün şehirden geçen yürüyüş düzenleniyordu, özellikle de hacı üst tabakaya ait biriye*” (Kisimov, 1995, s. 79), diye not düşülür.

Uzaktan Avratalan’ın kenar mahalleleri görününce, bizi karşılamaya çıkanları gördük. Yol giysilerimizi çıkarmak ve yeni hacı kıyafetimizi giymek için bir kayalığın arkasına geçtik. Bu arada herkesten önce yeni hacıları görmek isteyen küme küme genç karşılayıcılar geldi yanımıza. Ardından bazı yakınlarımız da. Avratalan çayırılarına yaklaştığımızda karşılayanlar daha da artınca talikalardan inmek zorunda kaldık ve durmadan çoğalan devasa bir kalabalık içinden yürüdük. Her iki kilisemizin papazları ve haç ve kilise bayraklarıyla genç oğlanlar Avratalan girişinde bizi ilahilerle karşıladılar. Papazlar ve ilahi söyleyenler önden, biz peşlerinden eski Azize Meryemana Kilisesi’ne doğru yürüdük. Geçtiğimiz bütün sokaklar, bazıları baş eğerek, bazıları haç çıkartarak selâmlayan, hatta bazıları da bu görkemli yürüyüş karşısında ağlayan insanlarla doluydu. Kilisede yeni hacıların sağlığı ve uzun ömrü için dua edildi. İbadethane öyle kalabalıktı ki, güçlkle nefes alınıyordu. Bütün gözler üzerimizdeydi. Herkes bizi tepeden tırnağa gözden geçiriyordu (Macarov, 2014, s. 91).

Sonuç

Hac yolculuğu Bulgar’ın hayatına yadsınamayacak faydalar katar. “*19. yüzyıl başına kadar Bulgar coğrafyadan bihaberdi; komşu ülkeleri bile bilmiyordu. Yahu, bırakın komşu ülkeyi, komşu kasaba bile bilinmiyordu*” (Seliminski, 1995, s. 119), diye vurgular bir Bulgar aydın. Öyle ki Kudüs’e yaptığı hac seyahati sayesinde Bulgar

dünyaya açılma imkânı bulur, daha geniş insan çevreleriyle temasa geçerek ufkunu genişletir. İçerdiği bütün zorluklarla ve tehlikelerle bu manevi yolculuk Bulgar hacıyı olgunlaştırır, ona güven, sabır ve girişkenlik duygusu aşılır, kendini öteki milletlerin aynasında görme imkânı sunar. Hacıların bıraktığı tasvirler ve notlar, keza sözlü anlatıları Kudüs'e ve Yakındoğu coğrafyasına ve kültürüne karşı ilgi uyanmasına vesile olur.

Büyük gizlilik içinde yürütülen hazırlıktan sonra manda veya at arabasıyla yapılan kara ve özellikle üç denizin geçildiği vapur yolculuğu sırasında büyük zorluklarla karşılaşır hayati tehlikeler atlatarak kutsal şehre ayak basan Bulgar hacı manevi heyecanın ötesinde huşuya kapılır. Ne var ki haccı maddi nimete ve getiriye dönüştürme çabasında olan yerli papazların kaba tavırlarından hayal kırıklığına da uğrar. Her adımda bir bağış yapması veya bahşiş vermesi istenir. Hac farizasının bütün gereklerini titizlikle yerine getiren Bulgar hacı, kutsal bir görevi icra etmenin bilinciyle ve huzuruyla günahlarından arınmış olarak döndüğü memleketinde, ayağı Kutsal Topraklara basmış ayrıcalıklı bir kul olarak hayatının sonuna kadar herkes tarafından büyük itibar görür.

Kaynakça

- Aprilov, V. (1995). Dennitsa na novobalgarskoto obrazovanie. S. Gyurova ve N. Danova (Ed.). *Kniga za bălgarskite hadjii* içinde (s. 100-101). Sofya: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov".
- Avramov, P. (1995). Spomeni. S. Gyurova ve N. Danova (Ed.). *Kniga za bălgarskite hadjii* içinde (s. 88-92). Sofya: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov".
- Gyurova, S. ve Danova, N. (1995). Kăm istoriyata na bălgarskiya hadjiläk. *Kniga za bălgarskite hadjii* içinde (s. 7-28). Sofya: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov".
- Karavelov, L. (1995). Za vsyako chudo - po nyakolko grosha. S. Gyurova ve N. Danova (Ed.). *Kniga za bălgarskite hadjii* içinde (s. 142-143). Sofya: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov".
- Kisimov, P. (1995). İstoricheski spomeni. S. Gyurova ve N. Danova (Ed.). *Kniga za bălgarskite hadjii* içinde (s. 75-79). Sofya: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov".

- Kostadinov, İv. (1995). Edin istinski hadjiya. S. Gyurova ve N. Danova (Ed.). *Kniga za bălgarskite hadjii* içinde (s. 154-156). Sofya: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov".
- Kozma (2007). Beseda protiv bogomilite. *Starobălgarska literatura. Hristomatiya* içinde (s. 257-303). Sofya: İzdatelstvo "Damyam Yakov".
- Macarov, M. (2014). *Kudüs Yolculuğu. Edirne, İstanbul, İzmir, İskenderiye, 1868-1869.* (H. Mevsim, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Mevsim, H. (2006). *15. Yüzyıl Bulgar Yazarı Konstantin Kosteneçki'nin Stefan Lazareviç'in Yaşamöyküsü Başlıklı Yapıtı.* Ankara: Kapadokya Yayınevi.
- Mevsim, H. (2016). *Diyarbakır Sürgünleri. Bulgarların Kaleminden Kent Manzaraları, 1862-1878.* İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Momchilov, İ. (1995). Opisanie na svetiya grad Erusalim. S. Gyurova ve N. Danova (Ed.). *Kniga za bălgarskite hadjii* içinde (s. 121). Sofya: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov".
- Panichkov, D. (1995). Spomeni. S. Gyurova ve N. Danova (Ed.). *Kniga za bălgarskite hadjii* içinde (s. 80-87). Sofya: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov".
- Rakovski, G. (1995). Narodnost. S. Gyurova ve N. Danova (Ed.). *Kniga za bălgarskite hadjii* içinde (s. 110-111). Sofya: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov".
- Rilski, N. (1995). Bolgarskaya gramatika, predgovor. S. Gyurova ve N. Danova (Ed.). *Kniga za bălgarskite hadjii* içinde (s. 98-99). Sofya: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov".
- Seliminski, İv. (1995). İstoricheski spomen. S. Gyurova ve N. Danova (Ed.). *Kniga za bălgarskite hadjii* içinde (s. 118-120). Sofya: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov".
- Vrachanski, S. (1995). Râkopisen sbornik, 1802. S. Gyurova ve N. Danova (Ed.). *Kniga za bălgarskite hadjii* içinde (s. 95-97). Sofya: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov".
- Yankov, T. (1939). Hadji Pencho Emfedjiev: *İz jivota, XII* içinde (s. 71-79). Sofya: Voенno-izdatelski kompleks.

Summary

The Bulgarians' ties to Jerusalem begin with their conversion to Christianity in the middle of the 9th century. In later centuries, the Bulgarian rulers' assistance for the construction of churches and monasteries in the holy city and the settlement of large numbers of Bulgarian clergy in Jerusalem, which has turned into an important spiritual and cultural center, further strengthen these ties. It is observed that the phenomenon of pilgrimage in Bulgarian society, which is an Ottoman element, became widespread especially in the 18th century, and not only church officials but also worldly people endure all the difficulties of this spiritual journey. It is seen that the Bulgarian went on pilgrimage after he had a certain amount of material savings, leaving all his efforts aside. Although the pilgrim knows very well all the negativities he will encounter along the way, and that many people lost their lives by being caught in a storm at sea or being attacked by robbers, he does not hesitate to take the adventure of Jerusalem. The motivation of the Bulgarian to go on pilgrimage is based on religious as well as worldly reasons. On the one hand, it is aimed to visit and worship all the places and locations in the holy history of Christianity, on the other hand, the prestige and privilege of being a pilgrim in the society are taken into consideration. The word pilgrim, which comes before the name of the person, almost turns into a title and provides convenience in social relations, especially for a person who is engaged in trade. A person who has gone on a pilgrimage always inspires confidence in the trading partner and the customer. Some Bulgarians who went on pilgrimage to the Holy Land later wrote down their journeys by land and sea, their impressions of Jerusalem and their glorious reception in the country. The order created by the Ottoman law enforcement officers of the period for the safety of the pilgrimage in the Palestinian territories is also mentioned. When considered as a form of purification from the evil forces that dominate human beings, it is seen that pilgrimage is the last radiation of the Middle Ages. In this sense, an anomaly is observed in the development of Bulgarian pilgrimage, since the visit to Jerusalem in Western Europe became a newly revived ritual in Bulgarian lands after the Middle Ages. Among the factors that encouraged Bulgarians to pilgrimage was the goal of gaining prestige in the eyes of Muslims in the Ottoman Empire, where Islam was the dominant religion. Most Bulgarians make pilgrimage a very important goal of their life. The visit to the Holy Land, which has turned into a big dream from a young age, is desired to be realized at the first opportunity. The visit to Jerusalem purifies and brings peace to the soul only when it is made with pure religious feelings. It is emphasized that the pilgrimage is acceptable when it is done with sincere feeling and intention. In the 19th century, it is seen that the Bulgarian set out on the pilgrimage route generally in the autumn, in mid-October, and returned the following year, after Easter, towards the beginning of May. The preparations for the pilgrimage, which started in the summer months, are kept in great secrecy, because the envy of the elderly and the criticism of the young are avoided. Visiting a Greek church or monastery in those years when the national awakening movement was revived is interpreted as strengthening the enemy's hand. Parents do not talk about their plans to go on pilgrimage, even to their relatives and children. Pilgrimage adds undeniable benefits to Bulgarian life. Bulgarian, whose knowledge of geography was extremely limited until the beginning of the 19th century, found the opportunity to open up to the world thanks to his pilgrimage to Jerusalem, and broadened his horizons by contacting different human circles. With all the difficulties and dangers it entails, this spiritual journey matures the Bulgarian pilgrim, instills in him a sense of confidence, patience and initiative, and offers him the opportunity to see himself in the mirror of other nations. The descriptions and notes left by the pilgrims, as well as their oral narratives, arouse interest in Jerusalem and the Near East geography and culture. When the worship and visit part is completed, gifts are started to be bought from the Jerusalem bazaars. The Jerusalem stamp, which Palestinian painters embroidered on linoleum in a very monotonous and haphazard manner, is considered the most acceptable gift. Many of the events in the life of Jesus and the Philistine saints are

depicted on the said stamp, with the exception of the Day of Judgment. Chests full of bracelets, rings, small crosses, candles, soap, shrouds, rosaries and dozens of other sacred objects to be given as gifts in the country are bought. After the preparations carried out in great secrecy, the Bulgarian pilgrim, who set foot in the holy city after encountering great difficulties and overcoming life-threatening dangers during the land and especially the ferry journey that crossed the three seas by buffalo or horse-drawn carriage, falls into awe beyond spiritual excitement. However, there is also disappointment in the rude attitudes of the local religious officials who are trying to turn the pilgrimage into financial blessings and income. At each step, they are asked to donate or tip. The Bulgarian pilgrim, who has crossed continents, seas and seasons, and completed his arduous visit to Jerusalem, is greeted as a true hero in his hometown. Ceremonies are held in his honor with a large and crowded participation, especially religious officials. Church bells ring, he is taken to the church before his house and his hands and clothes are kissed. It becomes a tradition to ceremonially wash the feet on the Holy Land and pour this water onto the fruit trees in the garden. The new pilgrim also recounts what he saw and experienced during the journey, repeatedly and without shying away from going into detail. His own name is almost obsolete, everywhere and everyone now calls him 'pilgrim'.